

Ўтган асрнинг тўксонинчи йиллари бошида Алишер Навоийнинг таваллуд куни муносабати билан ёзилган бир мақолани «Улуг Ислом шоири ва мутафаккири Алишер Навоий...» деб бошлаганим бир адабиётшунос дўстимга маъкул келмай, «Канакасига Навоий Ислом шоири бўларкан, ахир у бир умр шайх ва козиларни танкид қилиб шеър ёзган-ку!» деб эътироз билдирган эди. Унга «Алишер Навоий хазратлари энг аввало Ислом шоиридирлар, чунки у кишининг деярли ҳар бир асариди Куръони карим оятлари ёки ҳадиси шариф маъноларини ўқиш мумкин, дин таълимотларидан чекинган бир-икки козини танкид қилиш билан одам даҳрийга чиқиб қолмайди», деб тушунтирмоқчи бўлдим. Аммо асосан худосиз тузум тарбиясини олган дўстим бу нарсани миясига сигдира олмас, нуқул «Навоий қаёқдаю Ислом қаёқда?» деб таажжубга тушар эди.

Мана бу воқеани эса устозимиз кейинроқ сўзлаб берган эдилар: «Мустақилликнинг илк йиллари эди. Эллик йиллик айриликдан сўнг хориждаги бир ватандошимиз она юртига илк бор ташриф буюрди. Она тилини унутмай, аслича саклаб келаётган меҳмон билан суҳбатлашиб ўтирар эдик. Шу пайт радио орқали Кодир Максумов ижросида мумтоз газаллардан эшиттира бошлашди. Гал Алишер Навоий газалларига келди. Навоий байтларини эътибор билан тинглаб турган ватандошимиз «Бу Навоий хазратлари байтларини фақат Куръон оятлари ва ҳадиси шарифларга таяниб ёзган эканлар-ку!» деб юборди.

Аслида, адабиётшунос дўстимни жохилликда ёки билимсизликда айблашга ҳаққим йўқ: сабаби, худосиз тузум даврида яшаган кўпчиликнинг онги ва дунёқарашига «Навоий диний таълимотларга қарши қурашган, у рухонийлар, кози, сўфи, шайх қабиларни аёвсиз танкид қилган» каби тумтарок гоёлар зўрлаб сингдириб юборилган эди. Сўзимиз қурук бўлмаслиги учун бир-икки иқтибос келтириш билан қифояланамиз. «Шу билан бирга зулм ва истибдоддан нолиш, адолатсизлик ва инсофсизликни қоралаш, разолат ва жаҳолатни қош этиб, бадбин ёки хийлакор шайх-зоҳидларни танкид қилиш ва бошқалар Навоий лирикасидаги масалалар силсиласини ташкил этади» (Н. Маллаев, «Гениал шоир ва мутафаккир», Тошкент, «Фан», 1968, 17-бет). Алишер Навоийнинг «Лисонут-тайр» (Қуш тили) асари ҳақида фикр юритган бошқа бир танкидчи шундай ёзади: «Лекин асарда мистицизм элементлари ҳам мавжуд бўлиб, улар Навоий дунёқарашидаги баъзи идеалистик томонлар билан изоҳланади. Булар – дунёнинг пайдо бўлиши ҳақидаги тасаввуфий концепциянинг берилишида, Одам ва Ҳаво тарихининг тилга олинисида, меърож тарихи, Мухаммад пайгамбарнинг фалак гумбазлари ва самовий буржлардан ўтиш (!) тафсилотлари баёнида яққол кўзга ташланади. Буларга қарамай, «Лисонут-тайр» Навоий ижодида, қолаверса, бутун ўзбек адабиёти тарихида мустасно ўрин эгаллайди» (Алишер Навоий, «Лисонут-тайр» (сўзбоши), Тошкент, Гафур Гулом нашриёти, 1984, 9-бет).

Бундай ўринсиз маломатларга карамай, мен хазрати Навоийни барибир Ислом шоири деб атагим келаверади. Чунки бунга бир канча асосларим бор. Келинг, хаммасини бир бошдан сўзлайлик.

Алишер Навоийнинг бирор эътиборли асари йўкки, у Аллох таолога хамду сано, Пайгамбаримиз Мухаммад Мустафога саловоту дурудлар билан бошланмаган бўлсин. Шоирнинг Пайгамбаримиз Мухаммад соллаллоху алайхи васалламга багишланган наътларининг ўзи алохида бир китоб бўлган. Бундан ташкари, унинг шеър ва газалларида Куръони карим оятлари ва хадиси шарифлар оркали инсонлар тавхидга, имонга, таквога, инсоф ва адолатга чакирилган. Шоир асарларининг хар сатрида амри маъруф (яхшиликка чакириш), наҳийи мункар (ёмонликдан кайтариш) маънолари уфуриб турибди. Фикримиз далили учун ёш олимларимиздан Хусайнхон Яхё каламига мансуб «Бобом сўзини тушунгим келар» сарлавхали мақоладан парча келтирайлик: «Хазойинул-маъоний»нинг биринчи газалида Навоий шундай дейди:

Гайр накшидин кўнгил жомида бўлса занги гам,
Йўктур, эй сокий, майи вахдат масаллик гамзудо.

Бу байт анчагина равшан: гайр – Аллохдан ўзга барча нарса; кўнгил жоми – калб ойинаси, унда Аллох таолонинг нури тажаллий килади; гам – монёлик, тўсик; сокий – муршиди комил, инсонларга рухий тарбия берувчи устоз; майи вахдат – тавхид завки. Энди байтни мазкур истилохлар асосида насрий баён килиб кўрамиз: «Эй муршид! Калб ойинасида унга Аллох таоло томонидан етадиган нурнинг акс этишини тўсадиган занг, яъни Аллохдан бошка бирор нарсанинг накши – таъсири бўлса, тавхид завкичалик уни аритувчи, тозаловчи нарса – «гамзудо» топилмайди».

«Тавхид» деганда калб тубидан Аллох таолони барча жихатдан ягона, мутлак танхо деб эътикод килиш, факат Аллохни риоя килиш, факат уни ўйлаш назарда тутилади. Шунингдек, «вахдат майи» деганда тавхид калимасини хам тушуниш мумкин. Хазрат Навоий ўзининг айтган сўзларини мақсаддан бурадиган, нотўгри талкин киладиган кишилар хам унинг асарларини ўкиб, ташвиқ килишлари мумкинлигини сезгани учун девонининг энг биринчи газалидаёқ бу нуктага алохида танбех бериб кўйган. Юкорида биз биргина байтини ўкиб ўтган «Ашракат» деб бошланувчи газалида яна шундай байт бор:

Сен гумон килгандин ўзга жому май мавжуд эрур,
Билмайин нафй этма бу майхона ахлин, зохидо.

«Эй тасаввуф ахлининг истилохларидан беҳабар зохирпараст! Сен ўйлаётган маст килувчи, ақлни кетказувчи, инсонни хор килувчи шароб ва ўша харом нарса куйиладиган

идишдан бошка хам шартли равишда «жом» ва «май» бор. Бу майхонани – орифларнинг ботиний олами вакилларини (ёки муршид хонакоси ахлини) билмасдан инкор килиб юрма!» Хулоса килиб айтганда, Навоийни тушуниш учун Навоий билган ва фойдаланган билимларни, яъни Куръон, Суннат, шариат, тарикат, тасаввуф ва бошка илмларни билиш, ўрганиш керак бўлади. Ўрганганда хам асл манбалардан ўрганиш даркор. Бунинг учун, албатта, ўша давр Ислом оламида илмий муомалада бўлган тилларни яхши ўзлаштириб, манбаларни бегоналарнинг таржима ёки тавсифлари асосида эмас, асл холатида ўрганиш талаб килинади. Бинобарин, навоийшунос бўлишни истаган киши аввало Ислом олими, тасаввуф билимдони бўлиши, бу илмларни билибгина қўймай, уларни ўз хаётида татбиқ этиб, зикр килинган даражаларни ўзида жорий қилган бўлиши лозим. Шундагина у Навоийни тўла тушунган, у кишининг шахсиятини тўғри англаган, сўзларини яхши хис қилган бўлади. Менимча, бугунги навоийшуносликнинг олдида турган энг катта муаммолардан бири шу бўлса, ажаб эмас».

Алишер Навоий Куръон хофизи бўлгани учун газалларида Куръон оятларини кўплаб келтиради. Мисол тариқасида «Гаройибус-сигар»дан биргина байтни келтириш кифоя:

Дўст чун жон ичрадир, кўй «нахну акраб» сўзини,
Тут бўюн баским, якинрок келди «мин хаблил-варид».

Ушбу байтдаги кўштирноқка олинган жумлалар Куръони каримдаги Коф сурасининг 16-ояти мазмунига ишора қилинган бўлиб, оятнинг маъно таржимаси қуйидагича:
«Дархакикат, Биз инсонни Ўзимиз яратдик ва нафси уни нималарга васваса қилишини биламиз ва Биз унга жонтомиридан хам якинмиз». Шоир асарларини шархлашда бу нозик масала ҳисобга олинмаса, мақсадга эришиш душвор.

Алишер Навоий «Хайратул-аброр» асарининг иккинчи мақолотида Ислом дини ҳақидаги фикрларини шундай баён этади:

Олам аро халкни Йаздони пок,
Ахли нажот эттийу ахли халок.
Бу бирисин обиди асном бил,
Ул бирисин зумрайи Ислом бил.
Куфр эли йўл топти маломат сари,
Зумрайи Ислом саломат сари.
Ул бирига вайл эви бўлди маком,
Зумрайи Исломга дорус-салом.

Яъни, барча нуксонлардан пок Тангри таоло дунёдаги халкларни яратиб, уларнинг бир тоифасини нажот топувчи, бошқасини халок бўлувчи қилди. Уларнинг халокатга юз

тутганлари бут-санамларга сизинувчилардир, нажот топувчилари эса Ислом жамоасидагилардир. Куфр эли залолатга ботиб, ҳақ йўлдан адашди, Исломдагилар эса омонликка эришишди. Уларнинг бири надомат «ох-вой»ига мубтало бўлди, Исломни танлаганлар эса Доруссаломга (омонлик диёрига) эга бўлди. Алишер Навоий рубоийларидан бирида Аллоҳ таолога шундай илтижо қилади:

Ё Рабки, иноятингни ёр айла менга,
Йўқлукка хидоятингни ёр айла менга.
Ҳар қаҳфи кифоятингни дор айла менга,
Ҳар дурри иноятинг нисор айла менга.
Бошқа бир рубоийда эса куйидаги сатрларни ўқиймиз:
Олам эли ичра гар гадо, гар шох эрур,
Не дардқи, ул кўнгли аро ҳамроҳ эрур.
Қуръонни тиловат этсун ар огоҳ эрур,
Эл кўнглига чун даво Қаломуллоҳ эрур.

Алишер Навоий асарлари орасида тўлалигича Ислом динига бағишланганлари ҳам талайгина. Булардан «Арбаъин» Расулulloҳ соллаллоҳу алайҳи васалламнинг қирқ ҳадислари назмий шарҳи бўлса, «Сирожул-муслимийн» Аллоҳ таолонинг сифатлари, Ислом динининг асослари ва арконлари баёнига бағишланган. Шоирнинг яна бир асари «Насойимул-муҳаббат мин шамойимил-футувват»да эса дунёнинг турли минтақаларида яшаб ўтган 770 авлиёнинг ҳаёти ва доно фикрларига оид қимматли маълумотлар жамланган. Навоийнинг машҳур «Муножот» асари Аллоҳ таолога қилинган ёлбориш, илтижо-муножотларнинг энг аълосидир. Шоирнинг «Ситтаи зарурия» касидалар тўпламидаги «Рухул-қудс» касидасида ҳам Аллоҳ таолонинг зотий ва феълий сифатлари васф этилади. Шоирнинг ёзишича, борлик ва ундаги бутун мавжудотни факат Аллоҳ яратган. Бунда Унга бирор жонзот шерик бўла олмайди, Унинг яратганини ўзгартира олмайди. Ҳамма нарса Унинг қудрати илохийси яралади, қудрати билан бордан йўқ бўлади. Қучлиларни махв этувчи ҳам, заиф, қучсизларга қуч берувчи ҳам Аллоҳнинг Ўзидир. Яқин ўтмишда Навоийнинг ижоди бир ёқда қолиб, унинг хатто ҳасби холи ҳам даҳрий тузум қолипига солинган эди. Барча асарларда шоирнинг таваллуд ва вафот этган йиллари милодий сана билан бериларди. Аммо шўро тузумидан олдинги асарларда шоир ҳаёти ва эътиқодий қарашлари ҳақида ҳеч нарса яширмай очик ёзилган. Шўро тузumi қулаганидан кейин ҳам айрим инсофли олимлар бу борадаги бор ҳақиқатни ёзишди. Бу мавзудаги энг мўътабар асарлардан бири шоирнинг шогирди, улуг тарихчи Гиёсуддин Хондамирнинг «Мақоримул-ахлоқ» асаридир. Асарнинг бир неча саҳифаларида Навоийнинг ҳаёти, диёнати ва диний қарашлари ўз ифодасини топган. Китобнинг илк саҳифаларида шундай дейилган: «...Султон ҳазратларининг яқини Алишер Навоий рамазон ойининг ўн еттинчисида, сана саккиз юз қирқ тўрт – товук йилида йўқлик дунёсидан борлик оламига қадам қўйиб, ўзининг жамоли ва порлоқ чехраси бирла Ер юзини ёритди» Жаҳид танқидчилардан Вадуд Маҳмуднинг маълумотига қўра,

шоирнинг «вафоти 906 хижрий зулхижжа ойидадир. Кабри Хиротда, ўзи солгон жомеънинг сахнидадир. Умри олтмиш иккидир»

Тарихчиларнинг гувоҳлик беришларича, Алишерни тўрт ёшида бошлангич мактабга беришади. Ўша давр таомилига кўра у ҳам асосан диний таълим олади. Замон алгов-далговларида унинг оиласи хали Ирок, хали Хуросон ўлкаларига кўчишга мажбур бўлса-да, у киска вақт ичида араб, форс тилларини пухта ўрганиб олади.

Муаррихларнинг ёзишларича, ёш Алишер етти (баъзи манбаларда тўккиз) ёшида Куръони каримни тўла ёд олган. Худди ўша йиллари тасаввуфга кизикиб, Фаридиддин Атторнинг машхур фалсафий асари «Мантикут-тайр»ни ҳам ёдлаган.

Шундан сўнг Алишер Навоий Самаркандда мадрасада тахсил олган, унда эса асосан тафсир, хадис, фикх, калом каби диний илмлар ўқитилган. Пўлотжон Домулла Кайюмийнинг «Тазкираи Кайюмий» асарида бундай ёзилган: «1446 нчи йилда Алишерни Самарканд шахрига сургун қилинди. Алишер Мадрасаи Улугбекда туриб, ўшал замоннинг машхур олими, машхур мударрис мавлоно Абул Лайс Самаркандийдан фан (илм) ўргана бошлади» (11-бет). Таникли мунаққид Вадуд Махмуд «Алишер Навоий» мақоласида бундай ёзади: «Алишер 17 ёшда экан, (Абулкосим) Бобир ўлгандан сўнг диний ва илохий илмлар ўрганмак истади... Мовароуннахрнинг маркази Самаркандга келиб, Хожа Жалолиддин Фазлуллох Абуллайсининг мадрасасига кўнди. Бу Хожа «усулул-фикх»да шундай мохир уста эдики...» (Вадуд Махмуд, «Танланган асарлар», Тошкент, «Маънавият», 2007, 30-бет). Филология фанлари доктори профессор Исматулла Абдуллаев эса бу фикрни давом эттириб, шундай ёзади: «Алишер Навоий 28 ёшида Куръон, хадис ва бошқа диний билимларни пухта ўрганиб, араб, форс тиллари ва адабиётини, Ислом давлатлари тарихини мукамал эгаллаган» (И. Абдуллаев, «Марказий Осиёда Ислом маданияти», Тошкент, «Шарк», 2005, 194-бет).

Академик Алийбег Рустамий хазрат Навоийнинг эътиқоди хақида ушбу сатрларни битадилар: «Хазрати Навоийнинг диёнати ҳамма замон, ҳамма маконнинг ҳамма халқлари, айниқса мусулмонлар учун ўрнақдир. У ислом ибодатию муомаласи, ахлоқу одобига аъло даражада амал қилди, ўзини бутунлай мамлакат тараққийси ва эл хизматига бағишлади. Шунинг учун унга «Низомиддин» лақаби берилди» (Алийбег Рустамий, «Хазрати Навоийнинг эътиқоди», Тошкент, 2010, 4-бет).

Хондамирнинг «Макоримул-ахлоқ»ида Мир Алишер Навоий хазратларининг ниҳоятда художўй бўлган, Ислом дини арконларига оғишмай амал қилган, юртда дин равнақи йўлида катта ишлар олиб борган, тасаввуфнинг йирик билимдони бўлган, ўз асарларида Ислом динига асос бўлган Куръони карим оятларига ва хадиси шарифларга жуда кўп мурожаат қилган том маънодаги мусулмон бўлганлари зикр этилади:

«...Бу обидлар ва бандалар панохининг жумъа намозини ва бошқа намозларни жамоат билан ўташда гайрати шу даражага етган эдики, Марганий боғида гоятда зийнатли бир масжид бино қилиб, ўз замонининг атоқли қориларидан Хожа Хофиз Мухаммад Султоншоҳни имом белгилади ва ўзи у ерда беш вақт намозга хозир бўларди» («Макоримул-ахлоқ», Порсо Шамсиев нашри, 42-бет). Шунингдек, ушбу асарда Алишер Навоийнинг Хиротдаги Жомеъ масжидини қайтадан таъмирлаш ишига бош-кош бўлгани, бунинг учун шахсий жамгармасидан катта маблағ ва хадялар сарфлагани, бундан ташқари мамлакатнинг турли шаҳар-кишлоқларида Мирзо Алоуддавла масжиди, Мир Одил масжиди, «Боғи Зогон», Сарахс ва Астробод жомеъ масжидлари каби йигирмадан зиёд масжид қурдиргани, Хиротда «Ихлосия» мадрасаси, дарвешлар учун «Халосия» хонақохи, «Шифоҳия» беморхонаси, «Дорул-хуффоуз» (қорихона) ҳам барпо эттиргани

накл килинади.

Яна «Макоримул-ахлоқ»ка мурожаат киламиз: «Рамазон ойида олиймакон Амир хайрот ва садаканинг микдорини имкон борича орттиришга тиришарди. Одатий шилонда кўй ва унинг керак – ярогини кўпайтирарди. Хар кечаси улуг саййидлар, замона олимлари, олий мартабали амирлар ва баланд даражали садрлардан кўпгина киши Амир хузурида ифтор килишарди. Ул хазрат меҳмонларни риоя килиб, овкатни ўзлари тортарди. Шундан кейин таом ейишга кўл узатарди» (ўша асар, 49-бет).

Хар бир сатридан художўйлиги, такводорлиги беш кўлдай аён бўлиб турган шоирни тинмай дахрийга чиқариш, уни дин душмани этиб сифатлаш кимга керак бўлган? Бунинг асл сабаларини шайх Муҳаммад Содик Муҳаммад Юсуф хазратлари маколаларидан бирида шундай таъкидлайдилар: «Юртимизда коммунистик мафкура расман ва очик-ойдин ҳокимлик килиб турган пайтда Ислом динига, юртимиз тарихига нисбатан факат салбий фикрлар ёзилар ва айтилар эди. Шунингдек, тарихий шахсларга баҳо беришда ҳам алоҳида ўлчов бор эди. Ўтган азизларимиздан ким динга яқиндан боғлиқ бўлса, у колоқ, золим, эзувчи синф, реакционер ёки бошқа салбий сифатлар билан сифатланар эди. Баъзи шахслар эса, аввал динсиз килиб олиниб, сўнгра маълум чегарада ижобий сифатлар билан баҳоланар эдилар. Бундай шахслар каторига Алишер Навоий, Ибн Сино, Фаробий, Улугбеклар киритилган» («Жамият кўксига урилган захарли ханжар» китоби, 51-бет).

Таникли навоийшунос олим, филология фанлари доктори профессор Абдукодир Хайитметов бундай ёзади: «Бирок қарийб бир ярим аср давом этган мустамлакачилик даврида, ай-ниқса шўро тузуми даврида маданий меросимизни халқимизга ёт мафкура қолипига солиб талқин қилишга уринишлар бўлди. Бу ходиса Алишер Навоий ижодига муносабатда ҳам ўз ифодасини топди. Уни йўқсилларнинг дўсти, мулкдорларнинг муҳолифи килиб таърифлашга интилишди. Жаҳон адабиётининг дурдонаси бўлган асарларидаги (мас. «Хайратул-аброр» достонидаги) ажойиб боблар қисқартириб нашр этилди. Алишер Навоийнинг ҳаёти ва ижоди Аллоҳга имон келтирган, Куръони қаримдаги хар бир оятни муқаддас деб билган, накшбандия тариқатини қабул қилган адиб ва мутафаккирнинг ҳаёти ва ижодидир. Унинг ижоди моҳиятини англаб етмоқ учун дин тарихини яхши билган, Куръони қаримни ўқиб, маъносини англаб етган киши бўлиш керак. Шўро тузумида эса диний илмларни тарғиб қилиш таъқиқланди. Шу боис, гарчи навоийшунос олимлар шоир ижодини тарғиб қилиш бўйича анча ишлар қилган бўлсалар ҳам, Алишер Навоий ижоди кўпчилик китобхонлар учун тушунарсиз бўлиб қолди» («Ўзбекистон Миллий Энциклопедияси», 1-жилд, «ЎЗМЭ», Тошкент, 2000 йил, 224-бет). Сўзимиз ниҳоясида шайх Муҳаммад Содик Муҳаммад Юсуф хазратларининг «Ўлкамиз бадий адабиёти ҳақида ўйлар» маколаларидан бир иқтибос келтирмоқчиман. «Бундан бир неча йил муқаддам ўзбек каламкашларидан бирининг маколаси менга каттик таъсир қилди. Маколанинг бадий адабиётга аталган қисмида «Ўзбек адабиётидаги исломий шуурни совет давридагидан олдинги адабиётда ва Абдулла Кодирий ҳамда Чўлпоннинг баъзи асарларидагина кўриш мумкин», деган фикр олга сурилади. Ўзини қадимдан мусулмон санаб келаётган катта бир миллат учун бу мусибат эмасми? Бу – сўз мулкининг султони бўлган Алишер Навоий, Заҳириддин Муҳаммад Бобур, Мавлоно Лутфий, Саккокий қаби улуг адиб ва шоирларни етиштирган халқ учун ор-номус эмасми?» Ачинарлиси шуки, исломий шуур кейинги давр адабиётида ҳам кўринмаётгани у ёқда қолиб, хатто чин мусулмон шоирларга дахрийлик тамғасини уришдан ҳамон воз кеча олмаётганимиз ажабланарли. Окни оқ, қорани қора аташ, олдинги хатоларни тузатиш

пайти келмадимикин?

Менимча, Низомиддин Мир Алишер Навоий хазратларининг улуг Ислом шоири эканларига юкорида зикр этилган фикр ва далилларнинг ўзи етарли бўлса керак. Агар булар ҳам «динга карши шеър ёзган», «рухонийларни танкид килган», «Навоий билан Ислом ўртасида ҳеч қандай яқинлик йўқ» деб маломат тошларини отишдан зерикмаган кимсаларнинг ўртанган юракларини совута олмаган бўлса, бироз сабр килишсин. Навоийнинг ҳаёти ва ижодига янгича қараш ва талкинлар, бу борадаги илмий тадқиқотлар ҳали олдинда турибди. Иншааллох, ҳали ростгўй, инсофли олимларимиз улуг Навоийни дахрийлик замони зўрлаб пуркаган қирлардан тозалаб, унинг ҳақиқий гоёларини очиб берувчи гўзал илмий ишлар билан ўқувчиларни севинтиражаклар!

Ахмад МУХАММАД